Anna STAFECKA
Latvijas Universitātes Latviešu valodas instituts, Rīga

PAR DAŽĀM PERSONU VIETNIEKVĀRDU LOCĪJUMU FORMĀM SENĀKAJOS LATGALIEŠU RAKSTOS UN MŪSDIENU IZLOKSNĒS

Latvijā vēsturiski ir izveidojušās divas rakstības tradīcijas: latviešu literārā jeb kopnacionālā valoda, kura balstās uz vidusdialekta jeb lejaslatviešu izloksnēm un latgaliešu rakstu valoda, kuras pamatā ir augšzemnieku jeb augšlatviešu dialekta latgaliskās izloksnes.

Latgaliešu rakstības sākotne meklējama 17.gadsimta beigās, kad parādās pirmie latgaliskie ieraksti[1], bet pirmā zināmā latgaliešu grāmata – 1730.gadā Viļņā izdotā „Katoliszka Dzismiu Gromota..“ – nav saglabājusies, tā minēta bibliogrāfiskajos rādītājos[2].

Latgaliešu rakstības izveidi nosaka vēsturiskā situācija. Pēc kārtējās Livonijas pārdalīšanas 1629.gadā Latgale joprojām paliek katoliskās Polijas ietekmē, bet Kurzemē un Vidzemē nostiprinās luterānisms. Uz Daugavpili pēc izraidīšanas no Rīgas un Cēsīm pārceļas jezuīti un sāk dibināt misiju centrus. Daugavpils kļūst par ievērojamu jezuītu centru Eiropā, te tiek atvērtas jezuītu skolas[3]. Veikdami misionāru pienākumus, jezuīti apgūst vietējās izloksnes. Rodas nepieciešamība pēc grāmatām vietējā dialektā, jo līdzšinējā katoļu baznīcas literatūrā valda t.s. J. Elgera rakstības tradīcija, kas balstīta uz lejaslatviešu runas formu un ir pasveša Daugavpils apkārtnes latviešiem. Taču arī vietējās izloksnes nav viendabīgas. Valodas līdzekļu variantu dažādība liek rakstu autoriem meklēt kompromisa jeb virsdialektālu rakstu valodas formu, izvēloties ne tikai vienu vai otru vietējo izlokšņu variantu, bet arī attiecīgo lejaslatviešu rakstu tradīcijas vai citas valodas (poļu, latīņu) ekvivalentu.

Kā valodas līdzekļu izvēle atklājas personu vietniekvārdu formu lietojumā latgaliešu rakstu valodas senākajā posmā, mēģināts apzināt, aplūkojot šo formu lietojumu trijos nozīmīgākajos rakstības pieminekļos: 1753.gadā izdotajā evaņģēliju tulkojumā „Evangelia Toto Anno..“ (Ev), 1821.gadā izdotajā garīgo

---

[1] Skat., piemēram, B r e ž g o B. *Latgolas pagōtne*, Daugavpils, 1943, 109.lpp.

[2] M a n t e u f f e l G. Bibiographische Notiz über Lettische Schriften, welche von 1604 bis 1871 in der hochlettischen oder sog. oberländischen resp. polnisch-Livländischen Mundart veröffentlicht worden sind in rein chronologischer Ordnung zusammengestellt. – *Magasin herausgegeben von der Lettisch-Literärischen Gesselschaft,* Mitau, 1885, Bd 17, St. 2, S.184; S e i l e V. *Grāmatas Latgales latviešiem.* Rīgā, 1936, 14–15.

[3] K l e i j n t j e n s s J. *Latvijas vēstures avoti jezuītu ordeņa arhīvos,* Rīgā, 1940, 1, 243–260.

dziesmu krājumā „Dzismies Swatas.." (DzSw), kā arī 1805.gadā izdotajā kristīgās mācības izskaidrojumu grāmatā „Wyſſa Mocieyba Katoliszka.." (WMK).

Kā Latgales izloksnēs, tā arī latgaliešu rakstu avotos lielākā locījumu formu dažādība ir personu vietniekvārdiem. Rakstu avotos dominē 1. un 2.personas vietniekvārdu vienskaitļa ģenitīva forma *manis, tevis* kā

Tis ir kotris pec manis atnoks Ev 4,
ey pakal manis Ev 9,
jùs na eſſit gudynowuſzy manis Ev 30,
piec tewiś DzSw 56,
diel Tiewis DzSw 70,
diel' tiewis WMK I 129,
nalidzit barnim nokt' pi manis WMK II 43,

kas nav raksturīgas Latgales izloksnēm (ar galotnes patskaņa zudumu tās sastopamas tikai Latgales ziemeļu izloksnēs, piemēram, *mànc'* Baltinavā). Formas *manis, tevis* toties atrodamas 1732.gadā izdotajā J. Špungjanska gramatikā „Dispositio imperfecti..", kura, iespējams, ir kompromisa rakstu formas meklējums starp diviem galvenajiem latviešu valodas dialektiem[4], gan arī vēlākajās 19.gadsimta latgaliešu gramatikās (Akielewicz 1817: 14; Kossowski 1853: 12), kā arī 20.gadsimta latgaliešu normatīvajās gramatikās (Skrinda 1908: 36; Trasuns 1921: 20; Strods 1933: 20; Daškeviča 1936: 42). *manis, tevis* latgaliešu rakstos pārņemtas no lejaslatviešu rakstu valodas.

Taču rakstu avotos atspoguļoti arī Latgales izloksnēm raksturīgie locījumu formu varianti. Tā evaņģēliju tulkojumā un grāmatā „Dzismies Swatas..." visai bieži sastopama senākā parādība, kad netiek šķirta vienskaitļa ģenitīva un akuzatīva forma, piemēram,

ka byus atjemta nu mani Ev 56,
na redzeſit mani nu ſzo łayka Ev 9,
ikſzan mani tycit Ev 84,
un jau na redzeſit mani Ev 41,
apdzieś iksz mani wyssas ikaroszonas launas DzSw 13,
nu Tiewi łyudzu ayz bildieyſzonas Dz Sw 68,
pi Tiewi ir daudź żelestibu DzSw 109;

sal. izloksnēs:

mańi ž t'î nàu Andrupenē Adt 12,
kaî p'i c mańi raûdova Izvaltā, Adt 39,
b'eja àiz mańi gonûs Pildā.

Aplūkotajos rakstu avotos nav konstatēti ģenitīvi ar -e resp. -a (*maņa, t'ev'ä*), kas veido plašu lietojuma areālu Latgales centrālajās un austrumu izloksnēs.

---

[4] Sīku šīs gramatikas analīzi devis R. Grabis, skat. G r a b i s R. Latviešu valodas gramatikas 18.gs. pirmajā pusē. – *LPSR ZA Vēstis,* 1984, Nr.9, 89–97.

Tie latgaliešu rakstos ienāk tikai 19.gadsimta vidū, bet 20.gadsimtā latgaliešu rakstu valodas normēšanas gaitā paliek izolēti un nav fiksēti nevienā no latgaliešu normatīvajām gramatikām.

Vienskaitļa akuzatīvs *mani, tevi* ir dominējošais gan aplūkotajos rakstu avotos, gan mūsdienu Latgales izloksnēs, piemēram,

jis mani pagùdinos Ev 42,
apguls apleyk tiewi Ev 57,
kab itu pret tiewi WMK I 39,
uz rukom tiewi nosos' WMK I 115,
eſſit mani piiamuſzy WMK I 185.

Taču visai bieži akuzatīva nozīmē lietotas arī senā instrumentāļa formas *manim, tevim* (it īpaši aiz prepozīcijām), piemēram,

piſacyja ap tiewim Ev 25,
Winſz licieybu dus ap manim Ev 45,
ku es dzierżu ap tiewim Ev 56,
łyudzit tikwin par manim Diwu WMK I 119,
adgoia Motie Kunga muna uz manim WMK 118,
ſze Wyſſa ziemie ir pret tiewim WMK II 160,
uz Tiewim DzSw 60.

Šādas formas sastopamas gan Latgales izloksnēs, piemēram, *adgùo iz maṅìm* Nautrēnos, *runùom ap t'ăvim* Bērzgalē, gan dažās Zemgales vidus izloksnēs (Rudzīte 1964: 225), kā arī veclatviešu tekstos (Barbare 5).

Instrumentālis daļā Latgales izlokšņu (it īpaši Dienvidlatgalē), tāpat kā lielākajā daļā lejzemnieku izlokšņu, ir jauninātās akuzatīvam līdzīgās formas ar *-i- mani, tevi*, kuras retumis atrodamas arī rakstu avotos, piemēram,

krystâ systu leydz ar Tiewi Dz Sw 42.

Dominējošās tomēr rakstu avotos ir vecā instrumentāļa formas kā

way na eſſi ſadereis ar manim por graſſi Ev 21,
na tureſi dalas liidz ar manim Ev 33,
kotrys na łoſſa ar manim, tis izborsta Ev 27,
treys dinas ciſz ar manim Ev 55,
Diws ir ar Tiewim DzSw 72.

Mūsdienu Latgales izloksnēs tās acīmredzot ir zūdoša parādība un sastopamas galvenokārt vecākās paaudzes runā.

Izloksnēm raksturīgās vienskaitļa lokatīva formas *manī, tevī* aplūkotajos rakstu avotos nav fiksētas. Tāpat kā lejzemnieku rakstos, arī te lokatīva nozīmē lietotas konstrukcijas ar *iekš, iekšan* un ģenitīvu *manis, tevis*, piemēram,

na tycyja ikſzan manis Ev 42,
tis palik ikſzan manis Ev 50,
na pames ikſz tiewis akminia wiers akminia Ev 58,
Kad ikſz manis tureia nucieiu 'cerību' WMK I 93,
kotry ikſz manis tyc WMK I 175.

Tās proponētas arī 19.gadsimta latgaliešu gramatikās (Akielewicz 1817: 14; Kossowski 1853: 12).

Daudzskaitlī 1. un 2.personas vietniekvārdiem kā izloksnēs, tā arī rakstu avotos ir mazāk locījumu formu variantu.

Ģenitīvā parastas ir formas *mūsu, jūsu*, rakstu avotos tās sastopamas arī aiz prepozīcijām, kuras latviešu literārajā valodā un lejzemnieku izloksnēs pārvalda datīvu, piemēram,

Kuram nu jùſſu Ev 65,
pec iusu stieyksimes DzSw 26.

Grāmatā „Wyſſa Mocieyba Katoliszka..“ aiz prepozīcijām konsekventi lietots *mūs, jūs*, piemēram,

pałykusie diel myus WMK I 21,
Diel atpeſtiſzonys myus nu graka WMK I 22,
Kay inaydniks myusu atroda uz Siewim mieykstu ſirdi pi myus WMK I 109,
gryb nu myus byut' gudynots WMK I 165.

Taču rakstu avotos aiz prepozīcijām sastop arī datīva formas, piemēram,

kas nu jums daweſſuz manis graku Ev 30,
prycas jùſſu nikas ne atiims nu jums Ev 42,
eſſi pi mums kłotu Dz Sw 1.

Ar latviešu literāro valodu un lejzemnieku izloksnēm identās akuzatīva formas *mūs, jūs (myus, jyus)* dominē arī latgaliešu rakstos, piemēram,

kay es aſmu uycieis jus Ev 33,
piduſim tim, kotry myus abkaytynoy WMK I 109.

Tās izplatītas Latgales dienvidu un rietumu izloksnēs.

Akuzatīva nozīmē rakstu avotos sastopami arī senie datīvi *mums, jums*, galvenokārt evaņģēliju tulkojumā un garīgo dziesmu krājumā, piemēram,

kad mes atſacitubem tim, kotry mums syutija Ev 3,
nikas mums naway ſadereis Ev 21,
Kungs, głob mums Ev 18,
Siwites cytas nu myuſiejom porbyidija mums Ev 36,
Nu baznieycom izſzkiers jums Ev 45,
Głoboy mums nu nełaymibu DzSw 2,
tymâ dinâ sorg mums DzSw 21,
ispestiey mums DzSw 40,
Jam mums zam sowas głobszonas DzSw 80,
Nuwied mums ti, kur patś essi DzSw 117.

Šādas formas mūsdienās sastopamas atsevišķās Latgales izloksnēs, piemēram, *sùńć jumŝ i sajiêma, sùńć jumŝ i palaîśś* Izvaltā Adt 38, Lgr 516 arī no Barkavas, Dagdas, Vārkavas. Plašāku lietojuma areālu tās veido Zemgales un Vidzemes sēliskajās izloksnēs.

Tās sastopamas arī lejzemnieku vecajos rakstos (Manceļa darbos), kur skaidrojamas ar izlokšņu ietekmi (Barbare 12).

Arī daudzskaitļa lokatīva formas ar *iekš, iekšan* un datīvu (retāk ģenitīvu) pārņemtas no lejzemnieku rakstiem, piemēram,

way tod na twieyka ſirds myusu ikſzan mums Ev 37,
un kas tikwin iksz iums turis DzSw 15,
nokuſza guda, kotrys ikſz myus byuś apiowieyts WMK I 63.
kab winia [ticiba] na pałyktu ikſz mums woja WMK I 74.

Atšķirībā no latviešu literārās valodas un lejzemnieku izloksnēm, Latgalē saglabājušies senākie 3.personas vietniekvārdi *jis, jī (jei)* un daudzskaitlī *jie (jī) jās (juos).*

Tie lietoti arī senākajos latgaliešu rakstu avotos līdzās lejaslatviešu *viņš, viņa, viņi, viņas,* piemēram,

Un waycowa winia un ſacyja jam Ev 4,
wini jam paſacyja Ev 13,
Winsz ſacyja uz winim Ev 15,
Ayſto zynawa, kas jis ir Ev 13,
piec Diwa Jey ir pyrma WMK I 123.

Grāmatā „Wyſſa Mocieyba Katoliszka..“ lietots galvenokārt Latgales dienvidu izloksnēm raksturīgākais *is*, piemēram,

lai Is ab ju badojas WMK I 35,
Is aizit mums prìſzka WMK II 71,
Way war is apſadumot WMK I 156;

sal. izloksnēs:

is kùozuôs b̓ìe Asūnē,
bràukt' is vàr Aulejā,
žàluôt' is kâ muôćà, tâ žàlova Skaistā.

Sporādiski evaņģēliju tulkojumā fiksēts vietniekvārda *katrs* lietojums personu vietniekvārda *viņš* nozīmē:

Kotrys celis pajeme Barnu un Moti jo nakti, un nugoja uz Egyptu Ev 10,

sal.: *Tod winsz celis pajeme Barnu un Moti jo un atgoja* Ev 12;

arī daudzskaitlī:

Kotry 'viņi' *isklauſijuſzy Kienina nugoja* Ev 14.

Atšķirībā no 1. un 2.personas vietniekvārdiem, kuriem lokatīva nozīmē rakstu avotos parasti lietotas konstrukcijas ar *iekš, iekšan* un ģenitīvu, 3.personas vietniekvārdiem atspoguļotas arī izloksnēm raksturīgās lokatīva formas, piemēram,

na zyni, kas jamâ [Jeruzalemē] *nutika tom dinom* Ev 35,
iłyka imâ [siksnā] WMK I 50,
igodoi kay cieszki 'bieži' *imâ* [grēkā] *eſſi krytis* WMK II 146,
daudź imâ [dzīvē] *ir worgú un badú* WMK II 160,
igoia imâ [baznīcā] *diel appleszſzonys iós monta* WMK I 162.

Tomēr vairumā gadījumu lokatīva nozīmē lietotas konstrukcijas *ar iekš, iekšan* un ģenitīvu. Jāpiebilst, ka biežāk sastopami ģenitīvi no *jis, jī,* piemēram,

Ikſzan jo dzieywie byja Ev 7,
Kas tyc ikſzan jo, tys na top ſudiets Ev 47,
ikſz jó [cepļa] *imiest'* WMK I 20,
Tycieyba tu iksz Jó padareja WMK I 32,
Radieja iksz jó dweseli protieygu WMK I 12,
ikſz iós [Baznīcas] WMK I 77,
caur pawieleſzonom kotras ikſz jós [ticības] *turim* WMK I 74.

Taču sastopamas arī konstrukcijas ar *iekš, iekšan* un ģenitīvu *viņa, viņas,* piemēram,

żeleſtiba Diwa byja ikſzan winia Ev 11,
iſoka dzieyt ora tùs, kotry pordowowa ikſz winias [svētnīcas] Ev 58,
ab waiadzieybu tycieyſzonys ikſz Winia WMK I 186,
io ikſz winis [domas] *turim patikſzonu* WMK I 192.

Līdzīgi atveidots arī daudzskaitļa lokatīvs, kurš aplūkotajos rakstu avotos lietots visai reti, piemēram,

imôs [baznīcās] *kawieiames* WMK I 161,
apsaimtis imûs [grēkos] *wayrog nakryst'* WMK II 68,

vai arī daudzskaitlī: *ik wins, kotrys tyc ikſzan winiu* Ev 87.

Minētās lokatīva formas sastopamas arī 19.gadsimta latgaliešu gramatikās vienskaitlī: *iksz Jo, ios* v. *Jymâ* (Akielewicz 1817: 16; Kossowski 1853: 13); daudzskaitlī: *jksz Jm, iom, Jymûs, jymôs* (Akielewicz 1817: 16), *iksz Jm, jom, iksz Winim, winiom* v. *winiûs. winiôs* (Kossowski 1853: 13).

Daudzskaitļa ģenitīvam Latgales izloksnēs ir divi varianti: *jū* un *jūs*.

Evaņģēliju tulkojumā lietots galvenokārt *jū*, piemēram,

kad jù naway Ev 10,
ayſto jù byja nikny dorbi Ev 47,
parodija winiam wyſſas Kieniſties Paſaula un gudu jù Ev 25,
Nu auglu ju pazieyst winius Ev 55,
Un topa wala acs' ju Ev 36,

retāk sastopams *jūs,* piemēram,

Tod atwiera jus ſapraſzonu Ev 38,
łomova natycieybu jus Ev 44,
winſz atpeſtieys sowus lauds nu grakim jus Ev 82.

Savukārt grāmatā „Wyſſa Mocieyba Katoliszka.." konsekventi lietots *jūs*, piemēram,

kayda iús bieja sapraszona WMK I Ievads,
waiag leydzynot iús waiadzieybas WMK I 184,
pleysa iús sirds' nu dus'mis WMK I 110,
dadzierdusie tu iús runu WMK I 119,
wyſi nu iús moiom atſystoios WMK I 172,
nu iús WMK II 172.

Mūsdienās *jū* sastopams galvenokārt Latgales dienvidrietumu izloksnēs, bet *jūs* – plašā areālā pārējās izloksnēs.

Retāk rakstu avotos lietots lejzemnieku *viņu*, piemēram,

kłot pi winiu Ev 6,

komart pi winiu daisi WMK II 151.

Aplūkojot personu vietniekvārdu lietojumu pirmajos nozīmīgākajos latgaliešu rakstu avotos, var secināt, ka vietniekvārdu locījumu formu lietojums tajos atbilst Latgales un Augšzemes (Ilūkstes apkārtne) izlokšņu dotumiem. Visai spēcīga ir arī lejaslatviešu rakstības tradīcijas ietekme.

Gauta 1998 02 19

LITERATŪRAS UN AVOTU SARAKSTS

Akielewicz E. 1817: – *Grammatyka Inflancko – Łotewska krotko zebrana dla Uczących się Języka Łotewskiego,* W Wilnie. 44 s.

Adt – *Augšzemnieku dialekta teksti,* Rīgā, 1983.

Barbare Dz. – Vietniekvārds.. – *Morfoloģiskās sistēmas attīstība* (manuskripts), atrodas izdevniecībā „Zinātne".

Daškeviča V. 1936: *Latgalīšu volūdas gramatika,* Moskovā.

Dz Sw – *Dzismies Swatas uz guda Diwa Kunga, Jumprowas Maryas un Diwa Swatu* izdrukowotas Wilnâ pi Baznickungu Bazyliynu 1821.goda.

Kossowski T. 1853: *Grammatyka Inflansko – Łotewska dla uczących się języka Łotewskiego,* Rīgā.

Lgr – Endzelīns J. *Latviešu valodas gramatika,* Rīgā, 1951.

Rudzīte M. 1964: *Latviešu dialektoloģija,* Rīgā.

Skrinda O. 1908: *Łatwiszu wołudas gramatika,* Piterburga.

Strods P. 1933: *Pareizraksteibas vōrdneica,* Rēzeknē.

Trasuns F. 1921: *Łatwišu wołudas Gramatika del latgališim,* Rīgā.

WMK – *Wyssa Moceiba katoliszka caur waycoszonom un atsacieyszonom sałykta..,* Połocka, 1–2, 1805.

DĖL KAI KURIŲ ASMENINIŲ ĮVARDŽIŲ LINKSNIŲ FORMŲ SENIAUSIUOSE LATGALIŲ RAŠTUOSE IR DABARTINĖSE TARMĖSE

Santrauka

Straipsnio tyrimo objektas – asmeninių įvardžių linksnių formų variantai seniausiuose latgalių rašytiniuose šaltiniuose palyginant juos su dabartinių latvių aukštaičių tarmių duomenimis. Nagrinėta medžiaga leidžia daryti išvadą, kad asmeninių įvardžių tarminis pagrindas rašytiniuose tekstuose buvo ne vien Latgalos pietinės, bet ir Žiemgalos sėliškosios tarmės (prie Ilūkstės). Be to, latgalių raštuose pastebėta ir latvių senųjų raštų tradicijos įtaka.

ON SOME CASE FORMS OF PERSONAL PRONOUNS IN ANCIENT LATGALIAN WRITTEN SOURCES AND UP-TO-DATE DIALECTS

Summary

The subject of the investigation of this article is the variation of case forms of personal pronouns in the oldest sources of Written Latgalian in comparison with data of up-to-date dialects of High Latvian, The analized material lets to draw a conclusion that the dialectal basis of the personal pronouns in writting texts were not only Southern dialects of Latgale but also Selonian dialects of Zemgale (near Ilūkste).

The influence of Old Latvian written tradition also is observed.